

De voorhistorische mensch in Amerika;

DOOR

Mr. H. HARTOGH HEYS VAN ZOUTEVEEN,

Phil. nat. doct.

(Vervolg en slot van bladz. 255.)

5. *Tempelheuvels.*

Aldus noemen SQUIER en DAVIS hoogten, die den vorm hebben van afgeknotte pyramiden of kegels en op de zijden met trappen voorzien zijn, die naar den top leiden. Zij zijn rond, ovaal, achtkant, vierkant of langwerpig vierkant, en bezitten soms terrassen of opeenvolgende verdiepingen. Zij gelijken veel op de teocallis van Mexico en zijn waarschijnlijk met hetzelfde doel gebouwd. In het noorden zijn zij zeldzaam, hoewel zij voorkomen tot aan de oevers van het Bovenmeer toe; meer naar het zuiden worden zij menigvuldiger en aan de oevers van de golf van Mexico vormen zij het talrijkste en belangrijkste gedeelte der oude gedenkteeken. Eenige der grootste liggen in het noorden. Te Cahokia in Illinois vindt men er een, die van onderen 700 voet lang en 500 voet breed is en eene hoogte van 90 voet heeft. De kubieke inhoud er van wordt geschat op 20 millioen kubieke voeten.

Waarschijnlijk waren deze heuvels niet slechts tempels, maar dienden ook om er woningen op te zetten, vooral voor de opperhoofden. Ook de pyramiden in Mexico, Yucatan en Middel-Amerika waren van boven plat en dienden om aan gebouwen eene standplaats, boven de omgeving verheven, te doen innemen; dit is een belangrijk kenmerk, waardoor zich de pyramiden der oude Amerikanen van de Egyptische onderscheiden.

GARCILEGO DE LA VEGA verhaalt in zijne Geschiedenis van Florida, dat de bewoners van dat land kunstmatige hoogten van aarde van 18 à 25 voet hoog maakten, waarop de woningen van den cacique, zijne familie en zijn gevolg geplaatst werden.

6. *Dierheuvels.*

De dierheuvels zijn welligt de meest merkwaardige van al de Amerikaanse oudheden. Men vindt ze voornamelijk, maar niet uitsluitend, in den staat Wisconsin. In laatstgenoemden staat vindt men duizende reusachtige bas-reliefs, menschen en andere zoogdieren, vogels en kruipende dieren, soms ook pijpen en kruisen voorstellende, allen door middel van kunstmatige ophooging van den grond voortgebracht. Deze dierheuvels zijn het veelvuldigst in het zuiden van Wisconsin en strekken zich uit van de Mississipi tot aan het meer Michigan, gewoonlijk den loop der rivieren volgende. De meesten liggen langs het zoogenaamde oorlogspad der roodhuiden, hetgeen echter niet bewijst, dat zij in eenige betrekking staan tot de tegenwoordige Indianen, want dezelfde weg is door de Vereenigde Staten tot militairen weg aangenomen en draagt alle kenmerken van sinds onheugelijke tijden gebruikt te zijn geworden.

De voornaamste dieren, waarvan de dierheuvels den vorm vertoonen, zijn menschen, bison, elanden, beeren, otters, wolven, waschbeeren, vogels, slangen, hagedissen, schildpadden en kikvorschen; sommige der afbeeldingen zijn hoogst naauwkeurig en levendig, andere, door den tijd vervallen, zijn veel minder duidelijk; zoo weet men b. v. niet, of een dierheuvel, die zich nabij het dorp Mascuda bevindt, een vogel, een boog met een pijl, of een mensch voorstelt. De dierheuvels zijn gewoonlijk van 1 tot 4, soms tot 6 voet hoog, en, als hunne ligging gunstig is, op de uitgestrekte vlakten van het westen zeer duidelijk herkenbaar. De regen en de plantengroei hebben waarschijnlijk vele bijzonderheden onkenbaar gemaakt. Tegenwoordig bestaat „een mensch” gewoonlijk uit een hoofd en een ligchaam met twee lange armen en twee korte beenen, zonder dat men eenige verdere bijzonderheden kan waarnemen. De „vogels” verschillen van de menschen voornamelijk door het gemis van beenen. De zoogenaamde „hagedissen,” een der meest gewone vormen, hebben een hoofd, twee pooten en een langen staart. Bijna al de dieren zijn van ter zijde afgebeeld.

In het graafschap Dale, in de onmiddellijke nabijheid van het

oorlogspad der roodhuiden, ligt een merkwaardige groep dierheuvels, bestaande uit een mensch met uitgestrekte armen, zeven min of meer langwerpige heuvels en zes viervoetige dieren. De menschelijke figuur is 125 voet lang en meet 140 voet van het uiteinde van den eenen arm tot dat van den anderen. De viervoetige dieren zijn van 90 tot 126 voet lang.

De merkwaardigste van alle bekende groepen van dierheuvels ligt echter op ongeveer anderhalve Eng. mijl ten zuidwesten van het dorp Pewaukee en bestaat uit zeven schildpadden, twee hagedissen, vier langwerpige heuvels en een dier merkwaardige uithollingen, waarvan wij straks melding zullen maken. Een der schildpadden, gedeeltelijk beschadigd door den weg, is 450 voet lang, d. i. bijna tweemaal de gewone lengte. Drie andere dierheuvels zijn opmerkelijk door hun omgekrulde staarten.

Op verscheidene plaatsen vindt men reusachtige afbeeldingen van dieren, die niet door ophooging, maar door uitgraving zijn daargesteld. Het zijn dus geen heuvels, maar uithollingen van den bodem.

De weinige dierheuvels, die men buiten den staat Wisconsin vindt, wijken in vele opzichten van de gewone type af. Nabij Granville, in den staat Ohio, vindt men eene kunstmatige hoogte, aldaar bekend onder den naam van „den Alligator.” Hij heeft een hoofd en een ligchaam, vier uitgestrekte pooten en een gekromden staart; hij is 250 voet lang, het ligchaam is 40 voet breed, de pooten zijn elk 36 voet lang. Het hoofd, de schouders en het kruis zijn hooger dan de andere deelen van het ligchaam, zoodat men klaarblijkelijk getracht heeft de evenredigheid der lichaamsdeelen van het dier terug te geven. De gemiddelde hoogte is 4 voet, de schouders zijn 6 voet hoog.

In het graafschap Adams (Ohio) vindt men de afbeelding van een groote slang op een natuurlijken heuvel van 150 voet hoogte. De kop van de slang rust op het hoogste punt van den heuvel, de bek is geopend, even alsof zij een ovaal ligchaam verslond, dat gedeeltelijk op hare kaken rust. Dit ovale ligchaam is van volkomen regelmatigen vorm, de kleine as is 80, de groote 160 voet lang. De hals van de slang is een weinig gekromd, en haar ligchaam ontrolt zich volgens de helling van den heuvel, is 700 voet lang en eindigt in eene driebubbele kronkeling. Het midden van het ligchaam is 30 voet breed en 5 voet hoog; de hoogte en breedte verminderen, naarmate

men den kop en den staart nadert. Als de slang regtuit lag, zou zij 1000 voet lang zijn.

In de dierenheuvels vindt men nimmer geraamten of menschelijke beenderen, en slechts nu en dan toevallig een enkel werktuig of sieraad.

De hedendaagsche Indianen vertoonen grooten eerbied voor deze werken, maar weten volstrekt niets van hunnen oorsprong.

OVER HET VOLK,

dat de versterkingen en kunstmatige heuvels der Vereenigde Staten heeft opgerigt.

De uitgestrektheid en het groot aantal der versterkingen en kunstmatige heuvels der Vereenigde Staten bewijzen overtuigend, dat er een tijd was, waarin de groote valleijen van dat land een veel digter bevolking bezaten, dan ten tijde van de ontdekking door de Europeanen. Het groote aantal kleine gedenkteeken zou men ook door een lang tijdsverloop kunnen verklaren; de zeer groote werken, zooals de „heilige wallen” van Newark in Scioto, die vier vierkante Engelsche mijlen beslaan, de tempelheuvel bij Cahokia in Illinois, die 20 millioen kub. voeten inhoud heeft, en vele anderen, laten zich slechts door eene voormalige, digtere bevolking verklaren. Er bestaat thans en er bestond in de 15de eeuw geen enkele Indiaansche stam tusschen den Atlantischen Oceaen en de Stille Zuidzee, behalve de beschaafde natiën van het Zuiden, die genoegzame middelen van levensonderhoud bezat om een improductieven arbeid te kunnen besteden tot het daarstellen van dergelijke werken; geen enkele stam bevond zich ook zelfs in de 15de eeuw in eenen mpatenschappelijken toestand, waarin men het volk kon dwingen ze te ondernemen. De Indiaansche stammen zijn jagers, en men heeft berekend, dat in een met bosschen bedekt land elk jager, om in zijn nooddrift te kunnen voorzien, de vrije beschikking moet hebben over 50 000 acres grond! Er zijn echter bewijzen, die aantoonen, dat nog in de 15de eeuw de Indianen meer aan den landbouw deden dan thans. De NOUVILLE schat de hoeveelheid maïs, door hem in vier dorpen der Seneca's vernield, op 2 400 000 hectoliters!

De heer LAPHAM geeft eenige zeer vernuftige gronden op, die hem doen denken, dat de bosschen van Wisconsin welcer veel minder overvloedig waren dan thans. Vooreerst zijn de groote boomen aldaar waarschijnlijk niet veel ouder dan 500 jaren; groote oppervlakten zijn daarenboven met jonge boomen bedekt en men vindt op die plaatsen volstrekt geen sporen van vroegeren plantengroei. Elk jaar waaijen vele boomen om door hevige stormwinden. De heer LAPHAM heeft een kaart gemaakt van de verwoestingen aldus in zijn district aangerigt; deze zijn zeer merkwaardig, ten eerste daar de boomen, eene kleine hoeveelheid aarde tusschen hun wortels bewarende, eerst doorgaan met groeijen, ten tweede omdat, wanneer de boomen zelve eindelijk dood en verrot zijn, de aldus aan den grond ontrukte aarde kleine heuveltjes vormt, die onkundigen dikwijls voor Indiaansche graven houden. De kleine hoeveelheid nu van die heuveltjes doet denken, dat de bosschen van Wisconsin tot geen zeer groote oudheid opklimmen.

Er zijn echter nog betere bewijzen voor eenen voormaligen landbouw. Op vele plaatsen is de grond bedekt met kleine, tepelvormige verhevenheden, bekend onder den naam van mais-hoogten. Zij liggen zonder eenige orde hoegenaamd met de grootst mogelijke onregelmatigheid op den grond verspreid. De tegenwoordige gewoonte der Indianen doet vermoeden, dat die verhevenheden hun naam van mais-hoogten teregt dragen, daar deze elk jaar mais planten op dezelfde plaats, waardoor eindelijk een heuveltje ontstaat ¹⁾.

De heer LAPHAM heeft sporen gevonden van een nog ouderen en meer geregelden landbouw, namelijk lage, evenwijdige akkers, even alsof er koren op rijen gezaaid geweest was. Zij zijn gemiddeld 4 voet breed, want men telt er 25 op eene ruimte van 100 voet; de diepte van het voetpad, dat ze scheidt, is ongeveer 6 duim. Deze „oude tuinen”, zoo heeft men ze genoemd, wijzen op een oud landbouwstelsel, volmaakter dan het tegenwoordige, want de hedendaagsche Indianen schijnen de denkbeelden van smaak en orde te missen, die noodig zijn om hen in staat te stellen de voorwerpen in openvolgende rijen te schik-

¹⁾ Evonzoo zien wij b. v. in onze provincie Drenthe, dat de zoogenaamde esschen (bouwlanden, die de dorpen omringen), schoon zij oorspronkelijk in de heide zijn aangelegd, zich door de eeuwenlange bebouwing soms eenige voeten boven het omliggende veld verheffen.

ken. Sporen van deze soort van cultuur, hoewel niet overvloedig, vindt men in verschillende gedeelten van den staat Wisconsin. Deze tuinen zijn gewoonlijk 20 à 100 acres groot, en men vindt ze meestal op de vruchtbaarste gronden, zooals op de grasvlakten en de vlakten, die door eiken overschaduwd worden. In dit laatste geval zijn de boomen van zeer groote dikte.

De heeren SQUIER en DAVIS hebben vroeger verzekerd, dat de kunstmatige versterkingen en heuvels nimmer gevonden worden op de laatst gevormde lagen aan de rivieren, eene opmerking, die bevestigd werd door allen, die dit onderwerp bestudeerd hebben. In „De voorhistorische mensch in Europa” hebben wij dit ook zoo medegedeeld. In zijn laatste werk, over de oude gedenkteekenen van den staat Nieuw-York handelende, komt de heer SQUIER echter op deze uitspraak terug en verklaart, dat men ze op elke soort van grond zonder onderscheid vindt. De heeren SQUIER en DAVIS besluiten echter tot de hooge oudheid der gedenkteekenen wegens den zeer slechten staat van bewaring der menschenbeenderen, die men in de grafheuvels vindt. Uit duizende onderzochte grafheuvels heeft men slechts 3 goed bewaarde schedels te voorschijn gebragt, die met zekerheid tot het oude ras der bouwmeesters zouden gebragt worden ¹⁾, en deze waren duidelijk *brachycephaal*. Dit is vooral merkwaardig, daar de aarde, waarin zij begraven zijn, zeer dicht en zeer droog is, en zij zich bevinden in omstandigheden, die hoogst gunstig zijn om hen lang ongeschonden te bewaren. In de grafheuvels der oude Britten, voegen de heeren SQUIER en DAVIS er bij, vindt men geheele, wel bewaarde geraamten, die toch op zijn minst 1800 jaar oud zijn. De bosschen geven ook aanleiding om de beenderen en werktuigen uit de heuvels voor zeer oud te houden. Zoo vond kapitein RECK nabij de rivier Ontonagou op eene diepte van 25 voeten eenige steenen hamers en andere steenen werktuigen in aanraking met een ader van gedegen koper. Er boven lag een omgevallen cederstam en op dit alles groeide een den, waarvan de wortels den omgevallen boom omslingerden. Deze den was minstens 300 jaar oud, waarbij men den ouderdom van den ceder moet voegen, hetgeen

¹⁾ Men vindt in de grafheuvels ook soms welbewaarde beenderen van tegenwoordige Indiaansche stammen, daar deze de gewoonte hebben hunne dooden dikwijls in de oude tumuli ter aarde te bestellen.

eene nog aanmerkelijker reeks eeuwen aanduidt, die gevolgd moeten zijn op het lange tijdvak, dat noodig was om den verlaten mijnput langzamerhand te vullen met aarde en plantenafval tot eene dikte van 25 voet.

In eene redevoering, gehouden in de Historische Vereeniging van Ohio, heeft wijlen de president HARRISON verscheidene hoogst belangrijke opmerkingen hierover gemaakt, die door SQUIER en DAVIS worden aangehaald. „De gang,” zegt hij, „dien de natuur volgt om het bosch, als het eenmaal ontgonnen is, weder in zijn oorspronkelijken staat terug te brengen, is uiterst langzaam. De rijke gronden van het westen worden wel is waar spoedig weder met boomen bezet, maar het nieuwe bosch ziet er geheel anders uit dan het oude en dit verschil blijft lang bestaan. In vele gedeelten van Ohio en op de hoeve, waar ik zelf woon, heeft men ontginningen tot stand gebracht, ten tijde dat het land pas gekoloniseerd werd; later zijn die ontginningen verlaten en heeft men er de boomen weder op laten groeijen. Eenige dier nieuwe bosschen zijn nu meer dan 50 jaar oud en gelijken zoo weinig op het oude bosch, waaraan zij onmiddellijk grenzen, dat ieder denkend mensch, als hij dit ziet, tot het besluit moet komen, dat er wel 10 maal 50 jaren noodig zullen zijn, voor zij er geheel mede overeenkomen. Wij vinden in de bosschen, die de oude kunstwerken bedekken, geheel dezelfde verscheidenheid van boomsoorten, die onze oorspronkelijke bosschen zoo onvergelykelyk schoon maakt. Maar als de grond ontgonnen geweest is en daarna weder aan de natuur wordt overgelaten, is het bosch daarentegen bijna eenvormig en bestaat dikwijls slechts uit één, twee of ten hoogste drie boomsoorten. Als de grond bebouwd is geweest, groeit de gele Johannesbroodboom er in zeer groote hoeveelheid op; zoo niet, dan zijn de zwarte en witte notenboom de voornaamste boomsoorten. — — — Hoe ontzettend oud moeten dus de werken zijn, waarvan men zoo dikwijls gesproken heeft, en die bedekt worden door bosschen, die minstens tweemaal vernieuwd zijn geworden, sedert zij verlaten werden.”

Sir J. LUBBOCK vindt een ander bewijs van hooge oudheid in de reeds beschreven „tuinen.” Dit stelsel van landbouw is langen tijd voorafgegaan aan de onregelmatig verspreide maïs-hoogten, en echter zijn volgens den heer LAPHAM die „tuinen” veel jonger, dan de

kunstmatige heuvels, daar zij zich over die heuvels uitstrekken, even zoo goed als het omringende land. De heuvels bestonden dus al, en werden niet meer in eere gehouden of met zorg onderhouden, toen men de „tuinen” aanlegde. Zijn nu de door de „tuinen” bedekte heuvels van hetzelfde tijdperk, als die, welke met bosch bedekt zijn, dan verkrijgen wij drie tijdvakken: 1° dat der kunstmatige heuvels, 2° dat der „tuinen”, 3° dat der bosschen.

De Amerikaansche landbouw is niet uit andere landen ingevoerd; zij ontsproot uit de allengsche ontwikkeling der Amerikaansche half-beschaving en maakte van zijne zijde die half-beschaving mogelijk. Dit wordt bewezen door het feit, dat de graansoorten der oude wereld geheel ontbreken en dat de Amerikaansche landbouw gegrond is op de maïs, eene Amerikaansche plant.

Sir JOHN LUBBOCK leidt uit dit alles af, dat wij de sporen vinden van 4 lange tijdvakken:

1°. Dat, gedurende hetwelk de Amerikaansche volken, hunne oorspronkelijke barbaarsheid afleggende, de eerste kennis van den landbouw opdoen. Door dezen landbouw wordt het ontstaan eener dichtere bevolking mogelijk.

2°. Dat, gedurende hetwelk men voor het eerst kunstmatige heuvels, versterkingen en andere groote werken vervaardigt.

3°. Het tijdperk der „tuinen”, die zich ten minste over een deel der kunstmatige heuvels uitstrekken, hetgeen het waarschijnlijk maakt, dat die tuinen eerst aangelegd zijn, nadat die heuvels hun geheiligd karakter in de oogen der inboorlingen hadden verloren; want men kan moeilijk veronderstellen, dat werken met zooveel zorg uitgevoerd aldus ontheiligd zouden zijn door dezelfde personen, die ze hadden vervaardigd.

4°. Het tijdvak, gedurende hetwelk de Indianen op nieuw verwilderen en gedurende hetwelk de plaatsen, die eerst bosschen geweest waren, daarna welligt heilige gedenkteeken, eindelijk bebouwde grond, op nieuw tot den staat van bosschen overgaan.

Deze tijdvakken omvatten volgens Sir JOHN LUBBOCK te zamen *op zijn minst* 3000 jaren, ofschoon hij, zooals hij er opzettelijk bijvoegt, volstrekt niet beweert, dat zij niet een nog veel langer tijd omvatten.

Sir JOHN LUBBOCK eindigt het hoofdstuk van zijn werk over den voorhistorischen mensch, dat over de archaeologie van Noord-Amerika handelt, met de volgende woorden:

„Als de door ons aangehaalde feiten het besluit wettigen, dat weleer Noord-Amerika ten minste gedeeltelijk bewoond is geweest door eene talrijke landbouwende bevolking, dan worden wij gedwongen ons af te vragen: Welke noodlottige oorzaak heeft deze eerste beschaving vernietigd? Waarom zijn die versterkingen verlaten geworden? Waarom zijn die steden verwoest? Op welke wijze zijn de magtige natiën, die weleer de rijke valleijen van Amerika bewoonden, terug gebracht tot de arme stammen van wilden, die de Europeanen er gevonden hebben? Hebben het Noorden en het Zuiden reeds in vroegere tijden eens de wapenen tegen elkander opgevat? Is de vreeselijke naam van „sombere en bloedige grond”, dien men aan Kentucky geeft, welligt eene herinnering aan die oude oorlogen? *Absit omen*. Laat ons hopen, dat onze Amerikaansche neven op zullen houden, voordat zij aldus den gemenschappelijken voorspoed aan wederzijdschen haat zullen hebben opgeofferd ¹⁾.”

Het is mij een waar genoegen te kunnen verklaren, dat ik meen in staat te zijn die vragen grootendeels op te lossen en een helder licht te werpen op de oudheden der Vereenigde Staten, door te wijzen op eenige minder bekende feiten, die ik in de laatste werken van den abt BRASSEUR DE BOURBOURG heb opgetoekend gevonden. Het zal daaruit blijken, dat de volken der hoogvlakte van Mexico kennis droegen van het voormalig bestaan eener grootere beschaving in de tegenwoordige Vereenigde Staten, van het verval van die beschaving, van de redenen van dat verval. Het zal daaruit blijken, dat ik eigenlijk ongelijk had op blz. 247 te zeggen, dat de stichters van de oude gedenkteekenen der Vereenigde Staten ons even onbekend zijn, als de bouwmeesters der Zwitsersche paaldorpen, als de bewoners van Zuid-Frankrijk uit de rendierperiode, want dat er omtrent die oude Amerikanen wel degelijk historische overleveringen bestaan, ofschoon die overleveringen zeer weinig bekend zijn.

In zijne *Recherches sur les ruines de Palenqué et sur les origines de la civilisation du Mexique*, publié sous les auspices de S. E. M. le Ministre de l'instruction publique, deelt genoemde abt ons op blz.

¹⁾ Sir John LUBBOCK schreef dit, toen de oorlog tussehen de Vereenigde Staten en de Zuidelijke oproerlingen (de zoogenaamde Geconfedereerde Staten) nog niet geëindigd was.

XVIII van het Avant-Propos mede, „dat het tegenwoordig niet meer betwijfeld kan worden, dat de centrale en westelijke gedeelten van Noord-Amerika van de Rio Gila af tot aan de kopermijnen van het Bovenmeer toe, oudtijds bewoond werden door volken, die voor de Mexicanen naauwelijks in beschaving onderdedden, en dat er nog overblijfselen van bestonden, hoewel in een staat van verval, tijdens de verovering.” Op blz. 39 van voornoemd werk zegt de abt BRASSEUR DE BOURBOURG :

„Volgens de overleveringen over Florida, die ons door ROCHEFORT bewaard zijn gebleven ¹⁾, is er reden om te gelooven, dat de oude staten der *Apalachen*, wier beschaving oudtijds welligt weinig onderdeed voor die der Mexicanen, gedeeltelijk de bijdragen zouden geleverd hebben voor de volksverhuizingen, die in verschillende tijden van uit het noord-oosten afdaalden tot naar de meest verwijderde streken van het zuiden. „De Apalachiten, zegt hij, beroemen er zich op koloniën te hebben gesticht tot ver in Mexico. En zij toonen nog een grooten weg over het land, waarlangs zij zeggen, dat hunne troepen getrokken zijn om zich er heen te begeven. De bewoners van het land noemden hen bij hunne aankomst Tlatuico, d. i. bergbewoners, want zij waren sterker en edelmoediger dan deze.” Deze woorden, zoo belangrijk voor de kennis der oude volksverhuizingen van Mexico, worden door ACOSTA ²⁾ op de ondubbélzinnigste wijze bevestigd: „Na deze, zegt hij, sprekende van den stam der *Nahuatlaca's*, die Tetzcuco bevolkte, kwamen de *Tlatluico's*, d. i. bergbewoners (*gente de la Sierra*).”

. „Volgens denzelfden schrijver ³⁾ strekte het volk der *Apalachen*, in zes groote provinciën verdeeld, zich uit tot aan de hoogste der bergen, die het oude Engelsche Virginië van de westelijke en zuidelijke staten scheiden; maar ten noorden van die bergen leefde in een noordelijker en minder vruchtbaar land, dan het hunne, het volk der *Cofachiten*, dat meer dan eens met zijne naburen in oorlog was geweest, en waarvan zich dikwerf talrijke zwermen met hen vermengd hadden. Maar ten gevolge van de sterke verschillen van

¹⁾ Histoire naturelle et morale des îles Antilles de l'Amérique, liv. II, ch. VII.

²⁾ ACOSTA, Hist. nat. y moral de las Indias etc. Lib VII, c. 3.

³⁾ ROCHEFORT, Hist. nat. et morale des îles Antilles, liv. II, c. 7.

gevoelen over godsdienstige zaken, in het bijzonder over de eeredienst der zon, hadden zich verscheidene malen andere zwermen, na zich gescheiden te hebben van hunne broeders, zoowel als van de Apalachen, naar de oevers van de golf van Mexico begeven, van waar zij verhuisd waren naar zuidelijker streken. De zee, die zij niet kenden, was hun groote weg geweest, en vaartuigen, afgenomen of geleend van de zeevarende volken der Antillen, hadden hun gediend om zich te begeven 't zij naar de eilanden, 't zij naar digter bij of verder afgelegene deelen van het vaste land."

„Deze *Cofachiten* waren dezelfde, aan welke de *Apalachen* in hunne taal den naam van Caraïben gaven, d. i. „toegevoegde lieden” of „lieden, die plotseling en onverwacht gekomen zijn, vreemdelingen,” of „sterke en dappere mannen.” Zij waren het, die een deel der Antillen veroverd hadden en daarvan meester waren ten tijde van de ontdekking van Amerika; zij hadden ook groote en bloeiende koloniën aan de oevers van den Orinoco.”

Wij kunnen nu op de door Sir JOHN LUBBOCK gestelde vragen de volgende antwoorden geven :

1°. De tegenwoordige Vereenigde Staten werden vroeger grootendeels bewoond door volken, die in beschaving niet ver bij de Mexicanen achterstonden. De twee voornaamste er van waren de *Apalachen* en de *Cofachiten*; de eersten woonden tot aan Virginië toe, de laatsten nog noordelijker.

2°. Reeds vroeger hebben het Noorden en het Zuiden de wapenen tegen elkander opgevat, want *Apalachen* en *Cofachiten* hebben elkander meer dan eens beoorloofd.

3°. De noodlottige oorzaak, die de beschaving deed verdwijnen en die magtige natiën terugbragt tot de weinige stammen van wilden, die de Europeanen daar vonden, bestond echter voornamelijk in godsdienstige twisten, vooral loopende over de eeredienst der zon, die voortdurend gedeelten der bevolking deden emigreren en waarschijnlijk ook vele bloedige burgeroorlogen veroorzaakt hebben.

Om de juistheid dezer beantwoording te staven, zou het nu nog noodig zijn na te gaan, in welken tijd de verhuizingen der *Cofachiten* en *Apalachen* begonnen zijn en in hoeverre die tijd zich laat overebrengen met den waarschijnlijksten ouderdom, dien Sir JOHN LUBBOCK aan de oudheden der Vereenigde Staten toeschrijft. Op zich zelf heb-

ben wij daaromtrent geen gegevens, maar wel weten wij, dat in overoude tijden een volk, de Nahua's¹⁾ genaamd, van uit het Noord-Oosten komende, Mexico veroverde en vele redenen doen gelooven, dat deze Nahua's slechts een tak der Cofachiten en Apalachen waren. Als men de Spaansche schrijvers bestudeert, die handelen over Florida en aangrenzende streken, dan ontdekt men onder de namen van steden en stammen, welcer door de Spanjaarden onderworpen in de streken, die tusschen het tegenwoordige Georgië en Virginië liggen, geheel Mexikaansche woorden, wier etymologie geen twijfel overlaat, onder anderen de provincie Axacan, die tegenwoordig een deel van Georgië en Virginië uitmaakt²⁾. Ook zouden volgens LYELL (*De geologische bewijzen van het menschelijk geslacht*, Nederlandsche vertaling van WINKLER, blz. 37) de schedels, in de kunstmatige heuvels van de dalen van den Mississipi, den Ohio en zijne bijrivieren gevonden, bewijzen, dat het volk, dat ze opwierp, tot den Mexikaanschen of Toltekaanschen stam (waartoe ook de Nahua's gebragt moeten worden) behoorde. De veroveringen der Nahua's in Mexico nu zouden reeds 1800 jaren v. Chr. een aanvang genomen hebben (*Recherches sur les ruines de Palenqué* blz. 61), en alles bewijst, dat uit de streken, van waar zij kwamen, gedurende eene lange reeks van eeuwen nieuwe zwermen menschen verhuisden (ibid. blz. 47).

Volgens deze onderstelling zouden dus de volksverhuizingen uit de tegenwoordige Vereenigde Staten naar het zuiden reeds voor meer dan 3600 jaren begonnen zijn. Het begin dezer volksverhuizingen nu moet ongeveer zamenvallen met het einde van het tweede tijdvak van LUBBOCK, want het was ongetwijfeld de door die volksverhuizingen voortdurend afnemende digtheid der bevolking, die veroorzaakte, dat men ophield met het bouwen van kunstmatige heuvels, versterkingen en andere groote werken. Wij komen dus voor den geheelen duur der vier tijdvakken tot een hooger cijfer, dan het drieduizendtal jaren, dat zij volgens LUBBOCK omvatten. Wij moeten hierbij echter niet uit het oog verliezen, dat het dertigtal eeuwen van LUBBOCK

¹⁾ Deze zijn dezelfde, als de op blz. 266 genoemde Nahuatlaca's (van *Nahua* en *tlacatl*, man).

²⁾ ALEGRE, *Hist. de la compañía de Jesus en Nueva Espana* (aangehaald in de *Recherches sur les ruines de Palenqué*, blz. 40), Mexico, 1841, t. I, Lib. I, p. 26.

een *minimum* is, en hij er uitdrukkelijk bijvoegt, dat hij volstrekt niet bewcert, dat zijne vier tijdvakken niet een nog veel langer tijd omvatten. Houdt men dit in het oog, dan komt onze voorstelling met LUBBOCK's berekening zeer goed overeen. Dat LUBBOCK's minimum van drieduizend jaren te klein is, wordt daarenboven door verscheidene latere ontdekkingen waarschijnlijk gemaakt. Zoo haalt WHITTLESEY in zijn *Antiquity of man in the United States*, American naturalist, Vol. II, Sept. 1868, verscheidene bewijzen voor het overoud bestaan van den mensch in Amerika aan. Voor zooverre deze op het diluvium betrekking hebben, vermeldden wij ze reeds in het eerste gedeelte dezer verhandeling ¹⁾. Wat het alluvium aangaat, zijn het de volgende: 1°. Schelphoopen (*Kjökkenmöddings*) langs de kusten van den Atlantischen Oceaan tusschen Nieuw-Schotland en Florida; deze zullen lager uitvoeriger besproken worden; 2°. Een steenen mes door A. SCOTT op 14 voet diepte onder zand- en kleilagen bij Grinnel Leads (Kansas) gevonden; 3°. Drie geraamten van Indianen in eene grot bij Elgin, Ohio — op een ouderdom van 2000 jaren geschat; 4°. Een door menschevoeten (Indianen) afgesleten stuk hout bij Highrock Spring, Saratoga, op eene diepte van 9 voet gevonden en waaraan Dr. GRIES een ouderdom van 4840 jaren toeschrijft; 5°. Kope-

¹⁾ Op blz 241 is door mij een door professor WHITNEY in het Californische goudzand gevonden schedel vermeld. Na het afdrukken van het eerste deel dezer verhandeling zijn mij daaromtrent nog de volgende bijzonderheden bekend geworden: De schedel, die slechts gedeeltelijk bewaard gebleven is, werd in een mijnschacht bij Altaville in de nabijheid van Angelo, Calaveras County, in een zandlaag gevonden op 130 voet diepte (blz. 241 staat abusievelijk 150 voet). Deze zandlaag lag onder vier lagen vulkanische asch van verschillende dikte, die met zandlagen afwisselden. De basis van den schedel was in een beenderbreccie met rapilli en dropsteen zamengebakken en gelijkt zeer op den schedel van een „Digger“-Indiaan. In dezelfde laag vindt men beenderen van eene soort van neushoorn, kameel (? wellicht eene lama-soort?) en fossiel paard (s. D. WHITNEY, A human skull discovered in California. — Anthropological Review No. 20, pag. 119). Het schijnt wel, dat deze schedel dezelfde is, als degeen, waarvan ik opgeef, dat hij te St. Angelscamp gevonden is, en dat ik dus abusievelijk tweemaal denzelfden schedel vermeld heb. In een aan het einde van het vorige jaar verschenen brief van WHITNEY aan den heer E. DESOU te Neufchâtel (Bullet. de la Société de Géolog., Tom XXVI, 1869, blz. 676) vermeldt deze, dat men in Californië overblijfselen van menschen en van menschelijke nijverheid vindt in *tertiaire* lagen, ouder dan de ijsperiode, ouder dan Mastodon en olifant, uit een tijd, waarin fauna en flora geheel van de tegenwoordige verschilden, en sedert welken in de kristallijne gesteenten van die streken uitspoelingen van 800 tot 1000 meters loodrechte hoogte plaats gegrepen hebben.

ren pijlpunten en andere werktuigen, waarschijnlijk van dezelfde volken, die de wallen en kunstmatige heuvels der Vereenigde Staten stichtten, afkomstig, op 14 voet diepte bij Brockville, Canada, door Dr. REYNOLDS gevonden; 6°. Eenige menschelijke geraamten en steenen werktuigen, door SCOWDEN in een hol bij Louisville, Kentucky, gevonden, 7°. Een vuurhaard, door WHITTLESEY in het oude alluvium van den Ohio bij Porthmouth op 20 voet diepte beneden de werken van de stichters der wallen en kunstmatige heuvels gevonden.

KJÖKKENMÖDDINGS IN DE VEREENIGDE STATEN.

Eene soort hoogst merkwaardige voorhistorische oudheden, die men in de Vereenigde Staten aantreft en waarvan Sir JOHN LUBBOCK in zijn werk over den voorhistorischen mensch geen melding maakt, zijn schelpophoopingën, met de Deensche *Kjökkenmöddings* (zie mijn werkje: „*De voorhistorische mensch in Europa*”) overeenkomende. In de „*Ergänzungsblätter zur Kenntniz der Gegenwart* (Hildburghausen, Verlag des Bibliographischen Instituts; erstes Februarheft 1870) vindt men daaromtrent het een en ander medegedeeld. Op een eiland bevoornden de baai du Français bij Mont Desert in Maine vindt men twee opeenhoopingën van schelpen (meest van *Mya arenaria*) in scherp van elkander gescheiden lagen boven elkander; de onderste laag is klaarblijkelijk veel ouder dan de bovenste. Tusschen de schelpen liggen houtskool en werktuigen van steen en been. Ook vond men gespleten elands- en hertenbeenderen en te Mont Desert scherven van aardewerk, waarvan de massa fijn gestooten mosselschelpen bevatte, en aan wier binnenkant sporen van verbrande spijzen zichtbaar waren. In dergelijke schelphoopen bij Crouck's cove op het eiland Goose Island in de baai van Casco werden overblijfselen aangetroffen van een thans uitgestorven vogel, de groote alk (*Alca impennis*), waarvan ook beenderen in de Deensche *Kjökkenmöddings* gevonden zijn. Deze schelphoopen bedekken eene oppervlakte van 500 vierkante voeten, vormen heuvels van 10 tot 15 voet hoogte en bestaan meest uit *Venus mercenaria*, die thans in Maine slechts uiterst zelden levënd gevonden

wordt, zoodat zij zonder twijfel zeer oud zijn. Op een derde vindplaats bij Eagle hill in Ipswich (Massachusetts) komen heuvels van *Mya arenaria* voor en bij Cotuit Port bij Balestaple, bezuiden kaap Cod, schelphoopen, die eene oppervlakte van 100 acres beslaan en voornamelijk uit oesters bestaan. De lijst der dieren, waarvan beenderen of andere vaste overblijfselen in bovengenoemde vier schelphoopen ¹⁾ gevonden werden, is zeer rijk en het schijnt, alsof de oerbewoners van Amerika alle dieren gegeten hebben, die zij bekomen konden. De overblijfselen van menschenlijke kunstvljijt, die men er in gevonden heeft, wijzen op eene levenswijze, welke eene groote overeenkomst vertoont met die der oudste bewoners van Denemarken en vertoonen beginselen van eene beschaving, zooals die in zeer vroegen tijd bij den met rede begaafden mensch tot bevrediging zijner dringendste levensbehoeften ontstaan moesten.

OVERBLIJFSELEN VAN DEN VOORHISTORISCHEN MENSCH EN ZIJNE KUNSTVLJIJT
IN HET ALLUVIUM VAN ZUID-AMERIKA.

Wenden wij thans onze blikken naar Zuid-Amerika. Ook daar zijn vele bewijzen van het overoud bestaan van den mensch in het alluvium ontdekt. In de eerste plaats komt hier in aanmerking de

¹⁾ Deze vier schelphoopen zijn niet de eenige, die men in Noord-Amerika vindt. Bij verschillende schrijvers (CHARLES LYELL, A second visit to the United States of America, New-York, 1849; CARL RAU in New-York, Archiv für Anthropologie, Th. II, 321; JEFFREYS WYMAN, Amer. Nat. Vol I, Januarij 1868, No. 11; C. A. WHITE, Amer. Nat. Vol III, March 1869, p. 51; STIMPSON, Amer. Nat. Vol. III, No. 10, pag. 558 enz) vinden wij daarenboven nog Kjökkenmüddings vermeld in de volgende streken:

Californië, Newfoundland, Nieuw-Schotland; Long Island tegenover New-York; aan de Raritan baai in New Jersey, nabij de stad Keyport; Damariscotta in Maine; aan de rivier des Moines in Iowa; op St. Simons Island; bij Cannons point, aan den mond van de rivier Altamaha in Georgië, St. Johns in Florida; Oost-Florida; aan de Tampa-baai en aan den mond van de Manatee in West-Florida.

Volgens de beschrijving van STIMPSON zijn deze beide laatste schelpophoopingeen geen eigenlijke Kjökkenmüddings (keukenafval), maar kunstmatige uit schelpen gebouwde dijken. Zij bevatten ook geene van *steen*, maar wel van *schelpen* vervaardigde werktuigen.

heuvel van Santos in Brazilië. Deze heuvel is veertien voet hoog, heeft ongeveer drie bunder in omtrek, is met boomen bedekt en ligt nabij de stad St. Paul. De rivier Santos heeft dezen heuvel ondermijnd, waardoor verscheiden menschelijke geraamten zichtbaar werden, allen voorovergebogen in een hoek van 20° tot 25°, allen in een gelijke rigting van oost naar west geplaatst en door vasten kalksteen of tuf omsloten. LYELL vestigde reeds in 1842 in zijne *Travels in America* de aandacht op deze geraamten. Een stuk van dien kalksteen op het museum van Philadelphia bevatte een menschedel met tanden en tevens oesters met *serpulae* daarop, hetgeen LYELL eerst op het denkbeeld bragt, dat het geheele afzetsel onder zee was gevormd of ten minste na zijn ontstaan onder water gelegen had en later gerezen was, terwijl deze laatste rijzing reeds zoo lang geleden was, dat sedert een bosch met groote boomen op den heuvel had kunnen groeijen. Later ¹⁾ heeft LYELL echter verklaard, dat de schelpen ook met andere bouwstoffen verzameld en op een hoop kunnen zijn geworpen, ten tijde, dat de lijken begraven werden, terwijl vervolgens dit alles tot eene vaste steenmassa verbonden kan zijn geworden door langzame infiltratie van koolzuren kalk. De heuvel van Santos en zijne geraamten zouden dan welligt niet ouder zijn, dan de kunstmatige heuvels der Vereenigde Staten, die wij in het breede besproken hebben.

Dr. HENRIQUEZ NAEGELI, een bekend natuurvorscher te Rio-Janeiro, vond in Brazilië nog andere hoogst merkwaardige sporen van den voorhistorischen mensch, namelijk overblijfselen van menschelijke vestigingen, met de Italiaansche *terramara's* (zie mijn werkje: „*De voorhistorische mensch in Europa*”) overeenkomende ²⁾, en heeft het voornemen te kennen gegeven die grondig te onderzoeken. Men vindt in Brazilië ook kjökkenmöddings op die der Vereenigde Staten gelijkende. Op Vuurland treft men insgelijks dergelijke schelphoopen aan.

Op de kusten van Chili en Peru vindt men op aanmerkelijke hoogte boven den tegenwoordigen zeespiegel lagen, die eene groote menigte schelpen bevatten, alle tot soorten behoorende, die nog thans in den Grooten Oceaan leven. In eene dier lagen, op het eiland San Lorenzo

¹⁾ Geologische bewijzen voor de oudheid van het menschelijk geslacht; Nederl. vertaling van WINKLER, blz. 40.

²⁾ Matériaux pour l'histoire positive et philosophique de l'homme par G. DE MORLLET, in 8°, Paris 1865, t. I.

nabij Lima, vond DARWIN op eene hoogte van 85 voet boven den zeespiegel stukjes van katoenen draden, gevlochten biezen en een maïs-aar, die klaarblijkelijk te gelijk met de schelpen in de laag geraakt waren ¹⁾. Ook op het naburige vaste land vond hij op dezelfde hoogte teekenen van 's menschen bestaan in dergelijke lagen. Derhalve was Peru reeds bewoond door een volksstam, beschaafd genoeg om biezen te vlechten, katoen te spinnen en waarschijnlijk ook om maïs aan te kweken en derhalve den landbouw te beoefenen, in een tijd, die zoolang geleden is, dat sedert de kusten aldaar 85 voet hebben kunnen rijzen.

In de guano der Lobos-eilanden vond men op den bodem een houten afgodsbeeldje en op de Chincha-eilanden op 32 voet diepte gedreven zilverplaatjes, visschen voorstellende (Anthropological Review, No. 20, pag. 120).

In Ecuador heeft men lagen ontdekt, waarin aardewerk en uit goud vervaardigde oudheden voorkomen, die zich in terrassen en oude strandvormingen op vele plaatsen, gedeeltelijk onder de waterlijn en in de stad Esmeraldas op vier meters diepte beneden den beganen grond onder eene zand- en mergellaag bevinden, waaruit de heer JAMES S. WILSON ²⁾ besluit, dat ook dat deel van Zuid-Amerika reeds in de vroegste voorhistorische tijden bewoond was.

Hiermede zal ik mijne beschouwingen over den voorhistorischen mensch in Amerika eindigen, doch ik wil aan het slot van dit artikel nog een viertal opmerkingen mededeelen, die op de betrekkingen tusschen Amerika en de oude wereld, vóór den tijd van COLUMBUS, waarover ik een afzonderlijk artikel in het Album van Maart j.l. plaatste, betrekking hebben, doch die mij ontgaan waren, toen ik dit opstel schreef.

Men vindt namelijk in het tweede deel van C. VOGTS *Vorlesungen über den Menschen*, Giessen 1863, blz. 325, de resultaten medegedeeld van een onderzoek van 60 echte Baskische schedels door Dr. BROCA, welk onderzoek volgens VOGT „ein wahrhaftes Modell einer gründlichen Arbeit” is. Hierin leest men o. a. het volgende:

¹⁾ Geologische bewijzen voor de oudheid van het menschelijk geslacht; Nederl. vertaling van WINKLER, blz. 43. Dat zoo vergankelijke zelfstandigheden als draden katoen zoolang onveranderd bewaard zouden blijven, is een gevolg van de volkomen regenloosheid van Peru.

²⁾ JAMES S. WILSON, On the Deposits containing human relics on the Pacific coast of Ecuador. — Mackie Repertory No. 22, March 1867.

„Indem ich den Beweis führe,“ fährt BROCA fort, „dass die *Basken* die Charaktere der hinterhauptlichen Langköpfigkeit bieten, habe ich zugleich, meinem Dafürhalten nach, bewiesen, dass zwischen ihnen und den Indo-Europäischen Langköpfen ein vollständiger Unterschied stattfindet. Da ich nun unter den Europäischen Rassen keinen Vergleichungspunkt fand und zugleich mich daran erinnerte, dass diese Langköpfigkeit wesentlich den *Amerikanischen Rassen* angehört, so studierte ich vergleichungsweise die Schädelformen bei den Parisern und den Negeren.“

. „Ich beëile mich indessen hinzu zu fügen, dass die Basken sich von allen Afrikanischen Rassen, selbst den weiszesten und geradzähnigsten, durch die Kleinheit ihres Oberkiefers, die geringe Entwicklung ihrer Kleinhirnhöcker und das relative Schwinden ihres Hinterhaupthöckers auszeichnen. Diese Charaktere unterscheiden übrigens auch die Basken von den Europäischen Rassen.“

De *vergelijkende anatomie* bevestigt dus de resultaten door de *vergelijkende philologie*, door het onderzoek der talen, verkregen, namelijk dat de Basken niets te maken hebben met de andere rassen der oude wereld, maar daarentegen met de oorspronkelijke Amerikanen verwant zijn. Hoe is dit mogelijk, wanneer niet reeds in de oudste voorhistorische tijden (de Basken woonden reeds in het rendiertijdperk in Europa) betrekkingen tusschen Amerika en Europa bestonden?

NILSSON wijst er in zijn beroemd werk: „*Das Steinalter oder die Ureinwohner des Skandinavischen Nordens*,“ blz. 100 op, dat de grafkamers uit den Skandinavischen steentijd met niets dergelijks bij de Germanen, noch bij eenig ander volk van het Kaukasische ras overeenkomen, maar daarentegen verwonderlijk veel gelijken op de winterhutten der Eskimo's in Groenland en Noord-Amerika. Hij heldert dit door een paar afbeeldingen op. De gelijkenis bepaalt zich niet tot den platten grond, maar strekt zich uit over de wijze van bouwen, de afmetingen en inwendige inrigting. Men vindt in Groenland zelfs Eskimohutten, die even als de Noordsche ganggraven alleen uit steen gebouwd zijn. Voeg hier nu bij, dat bij zeer vele volken de graven volgens het model hunner woningen gebouwd zijn ¹⁾, en laat dan elk

¹⁾ De graven der Tartaren van Kasan gelijken, volgens NILSSON, op kleine schaal geheel op hunne woningen; zij zijn evenals die woningen van dicht bij elkander

onbevooroordeeld lezer van mijn vorig artikel beslissen, of dit feit niet weder op overoude betrekkingen tusschen Amerika en Europa wijst?

In KARSTNER's Archiv für die gesammte Naturlehre, Th. IV, blz. 456 v.v., vindt men eene verhandeling van F. W. SIEBER, waarin deze zoekt aan te toonen, dat Amerika het verloren geachte Atlantis en aan de Grieken en Carthagers bekend geweest is. Oudheden in Amerika gevonden, vooral een op Trinidad gevonden stuk steen, waarop *Grieksche* letters gegraveerd waren, dienen hem tot staving van deze meening. Ik vond dit artikel aangehaald in VON HOFF's Veränderungen der Erdoberfläche, Th. III, blz. 289, doch kon ondanks alle genomene moeite mij KARSTNER's Archiv zelf niet verschaffen.

In de vierde plaats vindt men in de *Mémoires de la société royale des antiquaires du Nord* 1845—1847, blz. 133 een stukje handelende: De l'ancien édifice à Newport dans l'île de Rhode-island, waarin o. a. het volgende wordt medegedeeld: „Bij Newport niet ver van de zuidpunt van het eiland Rhode-Island staan de ruïnen van een eigenaardig gebouw, dat aan de inwoners en de talrijke vreemden, die elken zomer uit verschillende deelen van de Unie hier bijeenkomen om de zuivere lucht en de voortreffelijke zeebaden te genieten, onder de benaming van „de oude steenmolen” bekend is. De staatsraad RAFN houdt dit gedenkteeken, dat naar zijn bouwstijl te oordeelen, in geen geval later dan in de twaalfde eeuw werd gebouwd, voor eene Noormansche doopkapel, zooals men ze in de middeleeuwen dikwijls als zelfstandige gebouwen oprigtte; hij voegt er bij, dat ook uit schriftelijke oorkonden blijkt, dat tusschen 1112 en 1122 in Finland door ERIK GIMPSON van Groenland uit een bepaald bisschoppelijk bezoek plaats vond. In de filosofisch-philologische afdeling der Akademie, die onder hare leden, vooral op het gebied der kunst, zoo beroemde autoriteiten telt, SULPICIUS BOISSEREL, KLENZE, THIERSCH, werden geene bedenkingen tegen RAFN's meening geopperd; ook de heer KALENBACH, wiens leerrijke modellen van oude bouwwerken wij voor korten tijd in onze stad gele-

staande palen gebouwd; een Cirkassisch graf gelijkt op eene Cirkassische woning. Soms gelijken de graven van sommige volken ook op hunne tempels. De graven der Karaitische joden in de vallei van Josaphat gelijken op huizen en op kerken. Ook de Nieuw-Grieksche graven in de Krim bootsen kerken na. Tijdens mijn verblijf in Egypte merkte ik o. a. op, dat de graven der Khalifen en der Mamelukken te Cairo den vorm van moskeën vertoonden.

genheid hadden te bezigtigen, en wien RAFN's afbeeldingen van het gebouw getoond werden, verklaarde dadelijk, dat het van Romaanschen stijl was, dat het eene doopkapel was en tot de oudere Middeleeuwen behoorde. De ontdekking van Noord-Amerika door de Noormannen, lang voor COLUMBUS, is alzoo nu ook door een gebouw bevestigd." ¹⁾

¹⁾ Op blz. 240, reg. 8 staat: „Men telde bij die boomen 95—120 jaarringen, zoodat zulk een boom 5700 jaar oud zou wezen.” Men wordt verzocht dit aldus te lezen: „Men telde bij die boomen 95—120 jaarringen op *elken Engelschen duim*, zoodat zulk een boom *minstens* 5700 jaar oud zou wezen.”
